

OCJENE I PRIKAZI

John Connelly, *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*, Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2020, 956 str.

Knjiga povjesničara sa Sveučilišta Kalifornija u Berkeleyu Johna Connellyja sinteza je povijesti srednje i jugoistočne Europe od 18. stoljeća do danas. Iako naslov *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe* sugerira da se obrađuje povijest istočne Europe, iz hrvatske je perspektive svakako riječ o srednjoj i jugoistočnoj Europi. U uvodu Connelly definira istočnu Europu – ponekad rabi i naziv „East Central Europe“ – kao „protuimperijalni prostor malih naroda“ (str. 25). Zajednički svim tim narodima, koji su živjeli unutar imperija, jest strah od nestanka uslijed pritiska imperijalnog centra, što utječe na mentalitet i oblikovanje nacionalnih narativa. U knjizi se dakle obrađuje povijest svih naroda jugoistočne i srednje Europe, ali ne i baltičkih država (Litva, Latvija, Estonija), Ukrajine i Bjelorusije, kao i Njemačke, izuzev DDR-a.

Opsežna knjiga podijeljena je u pet dijelova s ukupno čak 27 poglavlja. U prvom dijelu knjige *The Emergence of National Movements* (str. 29–154) autor prvo opisuje dolazak Slavena u Srednju Europu i Balkan, uz kratki pregled povijesti promatranog prostora do 18. stoljeća. Potom obrađuje centralizacijske napore Marije Terezije i Josipa II. koji su utjecali na razvijanje straha od nestanka protonacije/etničke skupine, njenog identiteta i jezika. Connelly ukazuje na genezu razvoja lingvističkog nacionalizma u regiji, odnosno povezanost sa specifičnim njemačkim nacionalizmom. Naime, na njemačkim sveučilištima, točnije na Sveučilištu Jena, mnogi su se preporoditelji, poput Jána Kollára, Jána Benediktija, Paveła Šafárika i Jurja Palkovića upoznali s idejama Johanna Gottfrieda Herdera, i modificirane ih širili u svojem okruženju, što će kasnije dovesti i do rađanja nacionalnih pokreta. U potonjem kontekstu Connelly govori i o Ljudevitu Gaju i njegovim vezama s Janom Kollárom. Srbija i Poljska kao primjeri „ustaničkog nacionalizma“ (*insurgent nationalism*) obrađene su u posljednjem poglavlju prvog dijela knjige. Autor drži da, izuzev Srba i Poljaka, narodi srednje i jugoistočne Europe nemaju u nacionalnim narativima ugrađenu glorifikaciju ustanka protiv imperijalnih sila. Srpski su ustanci protiv Osmanskog Carstva i više ustanaka Poljaka, primarno protiv Ruskog Carstva, „među najčišćim primjerima prvih oblika antikolonijalizma“ (str. 153) i dokaz da je nacionalizam, suprotno najistaknutijim teoretičarima nacionalizma, mogao postojati i bez masovne pismenosti stanovništva i sredstava masovne komunikacije, smatra Connelly.

Drugi dio knjige pod naslovom *The Decline of Empire and the Rise of Modern Politics* (str. 155-324) obuhvaća važne teme i fenomene u razdoblju od 1848. do Prvog svjetskog rata. Jedno poglavlje Connelly je posvetio 1848. u Habsburškoj Monarhiji, dok Austro-ugarsku nagodbu iz 1867. promatra kroz prizmu dogovora njemačkih i mađarskih elita unutar Monarhije kako bi se spriječio politički uspon slavenske većine. Posebno je zanimljivo poglavlje *The Origins of National Socialism: Fin de Siècle Hungary and Bohemia* (str. 241–265) u kojemu Connelly argumentira da su stranke austrijskih i čeških Nijemaca zbog straha od slavenske dominacije skrenule prema (proto)fašizmu te da specifična društvena struktura Mađarske iz 19. stoljeća stvara preduvjete za kasnije kreiranje snažnog fašističkog pokreta. Naime, dok su, primjerice, češke elite bile mahom seljačkog podrijetla, u Mađarskoj (i u Rumunjskoj) otuđena je feudalna elita s podozrenjem gledala na seljačke mase, uz sramežljive pokušaje njihova integriranja u nacionalni pokret i rješavanje njihovih gospodarskih problema. Zbog toga će seljaštvo imati resantiman prema elitama i Drugom te inklinaciju prema fašističkim pokretima koji će tu činjenicu iskoristiti. Connelly u ovom dijelu knjige obrađuje i odnos socijalista prema nacionalizmu i nacionalnom pitanju – ideje austrijskih socijaldemokrata Karla Rennera i Otta Bauera, raskol kod

poljskih socijalista zbog pogleda na nacionalno pitanje (Józef Piłsudski vs. Rosa Luxemburg). Na kraju poglavlja obrađuje formiranje agrarnih stranaka, pri čemu agrarnu politiku na početku 20. stoljeća obrađuje kratkim prikazom političkog djelovanja i ideologije triju ličnosti – T. G. Masaryka (iako je pomalo neprikladno smještanje Masaryka u kontekst agrarne politike), Aleksandra Stambolijskog i Stjepana Radića. Bez Stambolijskog i Radića, navodi autor, možda ne bi nastale snažne seljačke stranke u Hrvatskoj i Bugarskoj.

U trećem dijelu knjige *Independent Eastern Europe* (str. 325–432) obrađeno je međuratno razdoblje. Autor naziva stvaranje novih država „revolucijom izvana“, ukazujući na činjenicu da stanovnike novih država poput Jugoslavije i Čehoslovačke nitko nije pitao žele li njihovo stvaranje. Connelly napominje da prilikom stvaranja novih država nije u potpunosti poštovano proklamirano načelo samoopredjeljenja jer su, primjerice, izvan matičnih zemalja ostala kompaktna područja s njemačkom i mađarskom većinom koja su pripala Čehoslovačkoj, a onemogućeno je ujedinjenje Njemačke i Austrije, usprkos željama stanovnika. Ta će činjenica biti jedan od ključnih izvora nestabilnosti novonastalih ili znatno proširenih država (Poljska, Čehoslovačka, Rumunjska, Jugoslavija) koje su postale „minijaturna habsburška carstva“ (str. 364). Connelly u ovom dijelu knjige obrađuje i fašističke pokrete u srednjoj i jugoistočnoj Europi s primarnim fokusom na rumunjsku Željeznu gardu i mađarske Strelaste križeve, jedine masovne predratne fašističke pokrete u ovom dijelu Europe. Napominje da su, suprotno teorijama po kojima je za fašizam potrebno moderno društvo koje omogućava mobilizaciju, snažni fašistički pokreti nastali u komparativno nerazvijenim sredinama istočne Europe. Rumunjska je bila najveći dobitnik, a Mađarska najveći gubitnik Prvog svjetskog rata u regiji, ali obje zemlje su imale „baštinu prijezira njihovih liberalnih elita prema običnim ljudima“ (str. 392). Iako su oba pokreta ostvarila značajne rezultate na izborima desni su ih autoritarni vladari suzbijali, kontrolirali i/ili koristili ovisno o svojim ciljevima. Connelly ističe da se fašizmu u međuraću većinom nisu suprotstavljali režimi koji su poštivali liberalizam i demokraciju, već desni autoritarni režimi, izuzev Čehoslovačke u kojoj je sačuvana demokracija, ali su također uvedene protuliberalne mjere, poput ograničavanja slobode tiska.

Srednja Europa i jugoistočna Europa u Drugom svjetskom ratu i Hladnom ratu predmet su četvrtog dijela knjige *Eastern Europe as Part of the Nazi and Soviet Empires* (str. 433–682). Autor prvo obrađuje osvajačke pohode Hitlerove Njemačke u Čehoslovačkoj, Poljskoj i jugoistočnoj Europi, a posebno su obrađeni pokreti otpora u Jugoslaviji i Poljskoj, pri čemu ukazuje na sličnosti i razlike između ta dva slučaja. Jedno je opširno poglavlje posvećeno i holokaustu, prilikom čega je obrađena sudbina Židova u svim zemljama srednje i jugoistočne Europe, a posebna je pažnja posvećena lokalnim tradicijama antisemitizma. Potom obrađuje uspostavu „narodnih demokracija“, kako su se zvali komunistički režimi u srednjoistočnoj Europi, pri čemu tvrdi da su komunističke stranke imale značajnu podršku u stanovništvu i bez upliva Sovjetskog Saveza. Posebno je obrađeno i etničko čišćenje Nijemaca nakon Drugog svjetskog rata, a Connelly navodi da su komunisti podjelom posjeda koji su bili u rukama Nijemaca stvarali svoje lojalne pristaše. Connelly potom kronološki obrađuje staljinističko razdoblje, destalinizaciju, sovjetsku intervenciju u Mađarskoj 1956., Čehoslovačkoj 1968. itd. Šezdesete su pak doba „nacionalnih puteva u komunizam“. Gotovo svaki od režima (s iznimkom Mađarske zbog poraza u Drugom svjetskom ratu) bio je nacionalistički. Poljski lider Władysław Gomułka krajem 60-ih je primjerice pokrenuo antisemitsku kampanju koja je rezultirala iseljavanjem malobrojnih Židova koji su preživjeli holokaust u Izrael. Bugarski je čelnik Todor Živkov pak provodio politiku bugarizacije Turaka i muslimana, dok su rumunjski komunisti, prvotno pod Gheorghe Gheorghiu-

Dejom, a potom i izraženije pod Nicolaem Ceausescuom otišli najdalje u šovinizmu, koji se u praksi manifestirao i represijom nad mađarskom manjinom u Transilvaniji. Nacionalizam je služio, tvrdi Connelly, kao sredstvo učvršćenja vlasti. Posljednje je poglavlje četvrtog dijela knjige posvećeno životu u istočnom bloku, a neke od tema koje se obrađuju su odnos vlasti (i tajnih službi) i pojedinca, pokušaji stvaranja (pseudo)potrošačkog društva, siva ekonomija i važnost osobnih veza u koruptivnom sustavu itd.

Razdoblje od sloma komunizma do danas obrađeno je u posljednjem dijelu knjige *From Communism to Illiberalism* (str. 683–786). Connelly ističe da većina aktera, uključujući opozicionare, nije očekivala slom komunizma 1989., a kao temeljni preduvjet sloma ističe krizu vladajuće ideologije – i elita i stanovnici prestali su u nju vjerovati. Usprkos tome, organizirana je opozicija postojala samo u Poljskoj i Mađarskoj, zemljama s najmanje represivnim sustavom u istočnom bloku. Autor stoga smatra realnim da, bez reformista Mihaila Gorbačova na čelu Sovjetskog Saveza i opozicije u Mađarskoj i Poljskoj, ne bi uopće bilo revolucije 1989. u srednjoistočnoj Europi. Posebno je poglavlje potom posvećeno „ratovima za jugoslavensko naslijeđe“ (*Eastern Europe Explodes: The Wars of Yugoslav Succession*, str. 741–762). Riječ je o poglavlju s vjerojatno najviše manjkavosti u cijeloj knjizi. Poneke su faktografske greške za hrvatskog čitatelja posebno upadljive. Tako primjerice autor navodi da je 1969./1970. na političkim skupovima bilo „hrvatskih zastava sa šahovnicom (koje nisu viđene od Drugog svjetskog rata)“ (str. 745). Kasnije pak navodi da je hrvatska vlada 1990. „nerazborito zamijenila jugoslavensku zastavu hrvatskom zastavom sa šahovnicom koja je bila povezana s ustašama“ (str. 751). Milošević pak, po autoru, nije isključivi krivac za rat, a priznanje neovisnosti Hrvatske i Slovenije od strane Europske zajednice je „kontroverzan potez“ (str. 752). Rat u Bosni i Hercegovini je pak površno prikazan kao sukob koji su kreirali nacionalistički vođe putem medija i propagande. Posebno je pak problematičan zaključak da je „odluke slovenskih političkih elita – odgovarajući na snažni popularni sentiment – pokrenula noćnu moru raspada Jugoslavije 1991.“ (str. 762). U narednom pak poglavlju, kada obrađuje raspad Čehoslovačke, autor neosnovano tvrdi da se raspad Jugoslavije i Čehoslovačke dogodio „suprotno željama velike većine stanovnika zemlje“ (str. 773). Naposljetku autor obrađuje i tranziciju u srednjoistočnoj Europi, pri čemu ističe da tranzicija nije jednostran proces zbog pojave „iliberalnih“ vođa u Mađarskoj i Poljskoj. Drži također da se tranzicija prema demokratskom pluralizmu u brojnim zemljama regije dogodila kasnije u 1990-ima, a ne s prvim višestranačkim izborima.

Knjiga Johna Connellyja pruža sažet prikaz povijesti srednje i jugoistočne Europe. Obradivanje povijesti velikog broja naroda i zemalja kroz razna povijesna razdoblja zasigurno je iznimno težak i mukotrpan posao, a Connelly je uspio na jednostavan način prikazati složenu povijest. Usprkos pojedinim faktografskim greškama koje su neminovnost za tako velik pothvat – Connelly primjerice navodi (str. 308) da je Ante Starčević „etnonacionalistički srbo mrzac“ („ethno-nationalist Serb-hater“), iako je on udžbenički primjer građanskog nacionalista – knjiga će zasigurno u budućnosti biti važan priručnik povjesničarima, ali i svima zainteresiranima za povijest obrađivanog prostora.

Tomislav Kardum

Miroslav Bertosa, *Historabilije XVI.–XVIII. stoljeća. Mali svijet Istre u doba Venecije*, Marčana: Biblioteka Trag vremena, 2019, 412 str.

Godine 2019. Biblioteka Trag vremena tiskala je novu knjigu prof. dr. sc. Miroslava Bertosa naslova *Historabilije XVI.–XVIII. stoljeća. Mali svijet Istre u doba Venecije*. Knjiga privlači već samim, pomalo neuobičajenim naslovom, prvenstveno sintagmom *historabilije*, autorovom jezičnom tvorevinom kojom je nazvao mikropovijesne skice, priče iz prošlosti mletačkoga dijela Istre, a kojom istovremeno iskazuje vlastiti istraživački i metodološki pristup slijedeći novu historiju *škole Annales*, uvjeren kako, unatoč tome što je, kako i sam zamjećuje, historiografska uloga *Annales* završena, njezine postavke još uvijek nisu iscrpljene. Knjiga sadrži autorove, dosad neukoričene, radove o povijesti Istre u doba Venecije koji se nadopunjuju i upotpunjuju s njegovim prijašnjim historiografskim opusom nastalim tijekom više od pet desetljeća istraživačkoga i znanstvenoga stvaralaštva. Knjiga je tematski podijeljena na tri veće cjeline kojima su obuhvaćeni različiti aspekti života na Istarskome poluotoku za vrijeme mletačke vlasti u periodu od *Cinquecenta* do *Settecenta*, a riječ je o tematskim cjelinama sljedećih naslova – „Prostori življenja, vrijeme i zbivanja“ (devet poglavlja), „Ozračje Levanta, nemirno susjedstvo, trgovina i opskrba“ (osam poglavlja) te „Mali svijet i svakodnevnica“ (četiri poglavlja).

U prvoj tematskoj, te brojem stranica najopsežnijoj, cjelini naslova „Prostori življenja, vrijeme i zbivanja“ (str. 26–191) autor obrađuje devet različitih poglavlja iz istarske ranonovovjekovne povijesti. Započinje raspravom o identitetima u poglavlju naslova „U znaku plurala, višebrojni i višeslojni identiteti istarski (kroki ranoga novovjekovlja: XVI.–XVIII. stoljeće)“ (str. 26–34), u kojem naglašava njihovu promjenjivost i ističe kako, zbog nemogućnosti utvrđivanja zajedničkoga identiteta na cjelokupnom hrvatskom etničkom teritoriju, o njima valja govoriti isključivo u pluralu. Slijedi poglavlje „*Habitat* u pokretu i apoteoza obilja. Monografski prikaz prošlosti Vodnjana, južnoistarskoga trgovišta“ (str. 35–58), u kojem autor pred čitatelja donosi niz raznovrsnih fragmenata iz bogate povijesti Vodnjana koji je u ranom novovjekovlju često opisivao kao jedno od najljepših i najnaseljenijih mjesta Istarskoga poluotoka te prostor zdrava zraka i plodnih polja. Dotaknuo se tako Bertosa graničnih sporova, prodora protestantskih ideja, migracija, zdravstvenih prilika, gospodarstva te razbojništva na području Vodnjanštine. Iduće poglavlje čitatelja vodi u ranonovovjekovni Novigrad, koji su, kao i većinu istarskih priobalnih mjesta u ono vrijeme, obilježili brojni usponi i padovi, populacijske krize, ali i nastojanje da se dokaže kao pomorsko mjesto te svojevrsni štit Venecije. Dok vijesti iz XVI. i XVII. stoljeća svjedoče o teškim prilikama (visok mortalitet djece, ali i, uopće, siromaštvo, nezdrava klima, opadanje gospodarstva, uglavnom prazna komunalna blagajna), *Settecento* Novigradu donosi polagani oporavak. Poglavlje naslova „Novigrad – ritmovi, padovi, usponi i stagnacije jedne istarske komune i biskupije u ranome novovjekovlju“ (str. 59–106) obuhvaća sve naslovom navedeno i to kroz nekoliko epizoda – zapis o Novigradu u rukopisu biskupa Giacomina Filippa Tomasinija, izradu vlasničkoga katastra 1612., čišćenje grada 1623., pljačku i otmicu iz 1687. pod vodstvom islamskih gusara iz Ulcinja (događaj koji je, u mentalitetu mještana, ostavio strah od Turaka i islama, čak i u godinama nakon prestanka neposredne opasnosti od njih) te epizodu gladi i bolesti krize 1817. Slijedi poglavlje „Istra u osvitu XVIII. stoljeća: politički, društveni i gospodarski život“ (str. 107–112), u kojem autor daje sintetički prikaz prilika u Istri u doba Rata za španjolsko nasljeđe. U godinama od 1702. do 1714. sjena rata nadvila se i nad Istarski poluotok (napetosti na graničnim područjima, dovođenje vojske, prisutnost francuskih ratnih brodova), a opasni trenuci s kojima se susrela cijela Istra, unutrašnjost i priobalje, doživljavaju

vrhunac 1709. i 1710., kada Istru zahvaća velika europska pandemija gladi koja, zaključuje Bertoša, predstavlja vjerojatno najdramatičnije stranice istarske povijesti XVIII. stoljeća. „Hrvatski etnički element u koparskom primorju u doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće)“ (str. 113–127) sljedeće je poglavlje *Historabilija*. Bertoša ističe kako je koparsko primorje, kao najrazvijeniji dio mletačkoga posjeda, još od srednjeg vijeka predstavljalo važnu gospodarsku točku hrvatskih migracija, dok je Kopar, kao važno kopneno uporište mletačke plaćeničke vojske, bio mjestom u kojem su bili stacionirani i služili mnogobrojni Hrvati, naglašavajući pritom potrebu detaljnijeg izučavanja ove problematike. Iduće poglavlje, naslova „Transhumacije i granice: gospodarski život i granične napetosti na istarskome sjeveru (mikropovijesna epizoda iz 1571.–1572.)“ (str. 128–148), prikazuje dramatičnu epizodu iz povijesti istarskoga novovjekovlja na Doberdolu, dijelu planinskog lanca Ćićarije, i to kroz postupak ophođenja ili „razvođenja“ po terenu, s najstarijim ljudima kao zakletim svjedocima. Ophođenje se odvijalo na poticaj rašporskoga kapetana Marina da Cà da Pesara, a njegovim je povodom bio sukob pastira i otimanje stoke s mletačkoga područja. Važno je naglasiti kako nije bila riječ o izoliranoj epizodi budući da je problem definiranja granica (tzv. *diferencija*) između Benečana, s jedne, i Kraljevaca, s druge strane, čijim je dijelom i spomenuta epizoda, obilježio ćićarijsko transhumantno stočarstvo dugotrajnim i potresnim sukobima. „Dolična i nedolična svakodnevnica. Vizitacijski zapisi puljskoga biskupa Eleonora Pagella iz god. 1690.“ (str. 149–168) naslov je sljedećega poglavlja u kojem su prikazani rezultati Pagellina pastoralnog ophoda trima selima jugoistočne Istre – Krnici, Galizani i Fažani. Biskupske su vizitacije, ističe Bertoša, izvrstan primjer prožimanja pučke i učene kulture, a ono što u ovome slučaju, uza standardne napomene o nesuglasjima s crkvenim zakonima, privlači posebnu pažnju vizitatora jest odlazak mještana posjećenih župa u Savičentu ondašnjem arcipretu po tzv. magijske listiće, što je odličan, ali ne i jedini, primjer razapetosti seoskoga svijeta između, s jedne strane, pučkih vjerovanja i, s druge strane, prodiranja „učene“ u „pučku“ kulturu kao dio crkvenih nastojanja nakon Tridentskoga koncila. Poglavlje „Učka, jeseni 1751. Arhivske vijesti o stočarima, razbojništvu i trgovcu iz Boljuna“ (str. 169–174) prikazuje pljačku koja se 9. rujna 1751. zbila kod lokaliteta Klanac na Učki, a koju je poduzela nekolicina naoružanih muškaraca, ali i ono što je uslijedilo nakon – širenje vijesti o događaju, istraga, pronalazak dijela ukradenih predmeta i, konačno, osuda pljačkaša. Ova je naizgled izolirana epizoda autoru poslužila kao potvrda razbojništva u Istri, koje se već i ranije našlo u središtu Bertošina historiografskoga interesa. Posljednje poglavlje ove tematske cjeline „Iz ugla povjesničara: toponimi, antroponimi i nadimci u Labinu i na Labinštini u drugoj polovini XVIII. stoljeća (jedno povijesno vrelo iz fonda Vijeća deseterice Državnog arhiva u Mlecima)“ (str. 175–190) prikazuje pobunu labinskih pučana i seljaka protiv povišenja cijena vina 1768., a istražni su spisi o spomenutoj epizodi autoru poslužili i za izučavanje labinske antroponimije, ojkonimije i toponimije.

Sljedeća veća tematska cjelina naslova „Ozračje Levanta, nemirno susjedstvo, trgovina i opskrba“ započinje poglavljem „Puljska luka u doba Venecije (od XVI. do XVIII. stoljeća)“ (str. 192–205), koje u fokus stavlja izgradnju utvrde u Puli. Naime, u godinama Uskočkoga rata te opasnosti od španjolske armade donesena je odluka o podizanju utvrde u Puli, čija je izgradnja povjerena francuskome vojnom inženjeru Antoineu De Villeu, da bi nakon potpisivanja Westfalskoga mira 1648. opalo zanimanje za njezinu gradnju, sve dok je nije napustio i posljednji klesar, a ponovni se interes javio za vrijeme Rata za španjolsko nasljeđe. U sljedećem se poglavljju „*Bijes neprijatelja vene / jonski im vali krvlju se crvene...* Bitka kod Lepanta – činjenice, odjeci, imaginariji i mitovi – ususret 450. obljetnici“ (str. 206–210) Bertoša osvrnuo na istarske sudionike slavnoga pomorskog sukoba. „Turski trgovci u Poreču: tri dokumentarna fragmenta iz

prve polovine XVII. stoljeća“ (str. 211–219) naslov je sljedećeg poglavlja koje na osnovu triju pisama (iz 1618., 1626. i 1627.), koja su pohranjena u venecijanskome državnom arhivu, a čiji sadržaj Bertoša donosi i u izvorniku, čitatelju daje oskudne podatke o turskim trgovcima u Poreču, no iz kojih se, kako uočava autor, ipak može naslutiti da je intenzitet te trgovine bio snažan. „Žitarica s agrarne margine: kukuruz. *Formenton / grano turco* ili *trukinja* u Istri od XVII. do početka XIX. stoljeća“ (str. 220–231) prati širenje kulture kukuruza na Poluotoku sve od njezinih početaka koji sežu u XVII. stoljeće, odnosno njegovu sredinu. Iako je od svoje pojave u Istri *trukinja*, kako su Istrani nazivali (i nazivaju i danas) kukuruz, bila na samoj agrarnoj margini, a zbog osobitosti tla nije se puno uzgajala, ipak predstavlja, zaključuje Bertoša, značajnu stranicu istarske prošlosti. „*Pietra bianca detta d'Istria*: povijesni esej o iskorištavanju, trgovanju i krijumčarenju istarskoga kamena od XVI. do XVIII. stoljeća“ (str. 232–237) naslov je sljedećeg poglavlja koje u fokus stavlja istarski kamen, koji se zbog svoje ljepote i otpornosti često morskim putem prevezio u apeninske metropole, a zbog čega ga je koristila i Austrija. „Pietro Predonzani: filozof-ekonomist, akademik-fiziokrat, svećenik i habsburški legalist u Istri početkom XIX. stoljeća“ (str. 238–261) ličnost je čiji su spisi ostavili značajna traga u istarskome gospodarstvu. Naime, Predonzanijevi su agrarni savjeti posredstvom svećenika dopirali do puka te mu trebali osigurati veće prinose sa zemlje i pridonijeti boljoj opskrbi, a zanimljivo je da su njegove upute nastale nakon velike europske pandemije i istarske epidemije gladi iz 1817., koje se Bertoša dotaknuo u više poglavlja unutar svojih *Historabilija*. „Veliki biskup u maloj dijecezi: mletačka vrela o Antoniju Zari, političkim previranjima i ratno-gerilskim sukobima između Republike Venecije i Kuće Austrije početkom XVII. stoljeća“ (str. 262–273) prikazuje dio Zarina privatna i profesionalnoga životnog puta, s naglaskom na prva dva desetljeća XVII. stoljeća. Tih se godina pićanski biskup našao u središtu pozornosti lokalnih mletačkih vlasti u Istri i mletačke diplomacije, a o njegovoj je djelatnosti vlada primala i hitne poruke (tzv. *dispacci*), zbog čega je zanimljivo spomenuti da je jedan od mletačkih dojavljivača bio i biskupov nećak. Istovremeno se Zara našao i u središtu dramatičnih zbivanja Uskočkoga rata tijekom kojega je pićanska dijeceza pretrpjela teška stradanja. Međutim, zaključuje Bertoša, dijeceza je u Zarino vrijeme doživjela značajan uspon i ugled te stekla važnost kakvu sve do svojeg ukinuća neće dosegnuti. „Autoritet vlasti i podanički neposluh. Slučaj Zvane Bana, ‘osobe niskog staleža, nemirne i poremećene čudi’, u kaštelu Roču 1762.“ (str. 274–283) posljednje je poglavlje ovoga tematskoga bloka koje prati istražni postupak protiv organizatora seoskoga otpora zapovijedi rašporskoga kapetana Querinija da se oružje i stvari „hrvatskih konjanika“, nakon što im je istekao rok obavljanja službe u Rašporskome kapetanatu, a u skladu s podaničkim obvezama, iz Buzeta prevezu u Udine. Odbijanje izvršavanja zapovijedi predstavljalo je čin javnog neposluha i vrijeđanja predstavnika vlasti, stoga je rašporski kapetan, po otkrivanju krivaca, poslao prijavu u Kopar koja je dalje prosljeđena u Veneciju te rezultirala istragom.

Posljednja tematska cjelina „Mali svijet i svakodnevnica“ donosi četiri međusobno nepovezane epizode istarskoga ranonovovjekovlja, a započinje temom razbojništva, kojeg se Bertoša dotaknuo, bilo kao glavne ili sporedne teme, i u prijašnjim poglavljima *Historabilija*. „Istarsko seosko razbojništvo: primjer Dračevca“ (str. 285–298) opisuje zlikovačku skupinu koja je djelovala u zaleđu Poreča, u malome selu Dračevcu, sredinom XVIII. stoljeća te vršila razna nasilja, krađe i otimanja djevojaka i udovica. Seoskim se nasilnicima suprotstavio župnik na način da je, doduše riskirajući njihovu osvetu, podnio prijavu koja je završila uhićenjem i zatvaranjem nasilnika. I ovom je naizgled izoliranom epizodom Bertoša još jednom pokazao kako je razbojništvo u Istri bilo duboko ukorijenjeno te ispunjavalo svaku poru njezina društvenog života. Na tragu

razbojništva je i sljedeće poglavlje naslova „Rovinj: ribari, krijumčari i osobe raznih zanimanja“ (str. 299–304) koje donosi istragu protiv dvojice Rovinjaca zbog krijumčarenja biškota. I ovdje su kao izvor autoru poslužili spisi istražnoga postupka, iz kojih se, ističe Bertoša, zrcali slika društveno-gospodarskih prilika i organizacije svakodnevnoga života Rovinjaca, osobito njihova podjela na *gente di mare* i *gente di terra*, koja je u nekoliko navrata izbila na vidjelo i prilikom samoga ispitivanja svjedoka. U sljedećem poglavlju „Vojnik naoružane barke *Mare Nostrum* – od imaginarija do farse“ (str. 305–309) Bertoša čitatelju predstavlja epizodu zaustavljanja carskih brodova kod Poreča 1720., značajnu iz razloga što izvrsno prikazuje kako je dominacija Venecije nad Jadranom reducirana tek na simboličnu razinu. „Medulinac Tone Kamerić, *sargente ponentino*. Sredozemna epizoda jednog marginalca iz druge polovine XVIII. stoljeća“ (str. 310–320) prikazuje napad tuniskih gusara na mletačke lađe 8. svibnja 1789. na južnome dijelu Kerkanskoga otočja. Mletački pokušaj zarobljavanja tuniske lađe nije uspio, a glavnim je krivcem proglašen zapovjednik jedne od dviju mletačkih lađa. Usljedila je, po uobičajenom postupku, istraga, a autor posebnu pažnju posvećuje izjavi Tone Kramarića iz razloga što su njegova opažanja, kako sam zamjećuje, u usporedbi s onima ostalih svjedoka, bila jasna, nepristrana i oštroumna.

Bertošine *Historabilije* čitatelju nude raznovrstan mozaik istarskih tema i likova prepričanih, prikazanih i protumačenih izravno iz arhivskih vrela te različitih historiografskih uglova. Nesumnjiva je važnost koju posljednja knjiga prof. dr. sc. Miroslava Bertoše ima za struku, izučavatelje istarske i hrvatske povijesti, ali i širu publiku pred koju donosi razne teme iz istarske ranonovovjekovne društvene, gospodarske, crkvene, migracijske i demografske povijesti, predstavljene u tri tematska bloka s mnogo pojedinačnih epizoda, odnosno poglavlja koja se, ovisno o preferencijama čitatelja, mogu čitati kao zasebne cjeline te ne uvijek neophodno predstavljenim redoslijedom. *Historabilije* mame čitatelja već samim naslovom, a pažnju privlače i zanimljivim grafičkim oblikovanjem naslovnice (spoj slike Gentilea Bellinija „Procesija na Trgu sv. Marka“ iz 1496., jednoga arhivskoga dokumenta, vjerojatno iz venecijanskoga arhiva te korištenoga prilikom pisanja knjige, i autorova rukopisa kojim je ispisan naslov), dok pažnju zadržavaju specifičnim historiografsko-književnim stilom pisanja kojim Bertoša na njemu svojstven način čitatelja odvodi u neko drugo, davno minulo vrijeme...

Iva Kolić

Krešimir Regan, *Sporazum ili nesporazum? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*, Naklada Breza, Zagreb 2019, 397 str.

U izdanju Naklade Breza glavnog urednika Bože Dujmovića i urednice Vlatke Dugački u studenom 2019. izašla je knjiga hrvatskog povjesničara i leksikografa Krešimira Regana *Sporazum ili nesporazum? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*. Na 397 stranica, u osam poglavlja, s kazalom osobnih imena i kazalom pojmova, popisom izvora i literature te bilješkom o autoru, Krešimir Regan objavljuje svoj doručeni doktorski rad kao knjigu u kojoj analizira sve važne sudionike političkih procesa na prostoru Banovine Hrvatske koja je formirana nakon Sporazuma Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. godine.

Sporazum između predsjednika jugoslavenske vlade i hrvatskoga oporbenog vođe ulazi među najvažnije političke događaje u međuratnoj Jugoslaviji. Turbulentno razdoblje hrvatsko-srpskih sukobljavanja, koje je trajalo od uspostave zajedničke države 1. prosinca 1918., a kulminiralo je 1928. atentatom u Narodnoj skupštini i smrću Stjepana Radića te 1934. ubojstvom

jugoslavenskog suverena, kralja Aleksandra I. Karađorđevića, trebalo je završiti sklapanjem sporazuma između vođe Seljačko-demokratske koalicije (SDK) Vladka Mačeka (SDK čine Srpska demokratska stranka, SDS, i Hrvatska seljačka stranka, HSS) i Dragiše Cvetkovića u ime Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), odnosno središnje vlade i vladarske kuće Karađorđevića. Trebalo je to biti konačno rješenje hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji.

Zasebna upravno-administrativna jedinica s visokim stupnjem autonomije i samouprave (sa zakonodavnom, izvršnom i sudskom autonomijom) proglašena je takvom na temelju čl. 116 Ustava Kraljevine Jugoslavije. Članak je omogućavao i drugima formiranje zasebnih administrativnih jedinica u sklopu transformacije unitarne u složenu, odnosno u konačnici u federativnu državu. Istog je dana kada je objavljena *Uredba o banovini Hrvatskoj*, knez Pavle Karađorđević proglasio i *Uredbu o proširenju propisa Uredbe o banovini Hrvatskoj* čime je legaliziran ustavni okvir za nastavak preustroja Kraljevine Jugoslavije. Reorganizacija države trebala je ići u smjeru formiranja još dvije banovine: slovenske jedinice, koja bi obuhvaćala Dravsku banovinu, i banovine, koja je u planovima nosila naziv „Srpske zemlje“ a obuhvaćala bi prostore istočno od Banovine Hrvatske naseljene uglavnom srpskim stanovništvom. Zacrtani planovi nikada nisu ostvareni zbog početka II. svjetskog rata 1939. i raspada Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine te stalnih međusobnih sukobljavanja na unutarnjo-političkom planu. Tako je Sporazum Cvetković-Maček bio jedini, a zbog brojnosti onih na koje se odnosio na teritoriju Banovine Hrvatske (Srba i Hrvata) i najvažniji akt u planovima buduće reorganizacije jugoslavenske kraljevine.

Tema knjige naznačena je atraktivnim naslovom koji je preneseni naslov članka objavljenog u *Srpskom glasu* 1940, glasilo Srpskog kulturnog kruga, a definirana podnaslovom – *Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*. Složenost istraživane teme dakle ne proizlazi samo iz složenosti države i političkog trenutka koji se istražuje već prije svega iz kompleksnog političkog položaja u kojem se našlo srpsko stanovništvo nakon stvaranja Banovine Hrvatske zbog složenih političkih odnosa unutar vladajućih stranaka SDK i JRZ na državnoj razini, a još više zbog podijeljenosti unutar stranaka koje su predstavljale i zastupale interese srpskog stanovništva u novonastaloj Banovini oko preustroja Kraljevine Jugoslavije, prostornog obuhvata novonastale Banovine, posebice položaja Srba u njoj. Tom je odnosu posvećen najveći dio knjige.

U poglavlju „Sporazum ili nesporazum?“ autor iscrpnom analizom svih stranaka i udruženja koja djeluju među srpskim stanovništvom u Banovini Hrvatskoj te analizom njihovih međusobnih odnosa pokazuje političku nestabilnost Kraljevine Jugoslavije kao njezinu trajnu osobinu, ali i razjedinjenost i težinu trenutka u kojem se našlo srpsko stanovništvo većinom sklono suradnji postignutoj u Seljačko-demokratskoj koaliciji no opterećeno političkom i nacionalnom razjedinjenošću te sve većim stupnjem političkog ali i fizičkog nasilja kojem je izloženo. Autorovo istraživanje Banovine Hrvatske fokusirano je na „srpsko pitanje u Banovini“ što je pomak od dosadašnjih istraživanja navedene problematike, pa je autor među prvima koji svojim iscrpnim radom skreće pozornost na politički teror koji je prema pristašama JRZ-a provodio SDS na području Banovine, što je u konačnici značilo politički teror srpske stranke nad srpskim stanovništvom, političkim neistomišljenicima. Autor zaključuje da je većina masovnih otpuštanja i progona srpskog činovništva i zaposlenika državnih institucija nakon uspostave Banovine bila politički obračun SDS-a s JRZ-om i njegovim pristašama. U provedenim čistkama nisu ostali pošteđeni ni pripadnici drugih nacija (primjerice, Hrvati) koji su bili pristaše vladajuće JRZ. Međutim, najveći broj pristaša JRZ-a na području Hrvatske pripadao je srpskoj etničkoj zajednici pa je SDS-ovo preuzimanje JRZ-ovih pozicija neminovno bilo i političko brisanje dijela

srpskog stanovništva iz državne uprave. Pri tome SDS ima neskrivenu potporu svog koalicijskog partnera HSS-a, koji se inače drži distancirano u sukobu SDS-JRZ, međutim mu politički obračuni nesumnjivo idu u korist.

U najopsežnijem dijelu knjige autor analizira političke programe, djelovanje, unutarstranačke i međustranačke odnose tzv. *pobornika reforme*: Samostalne demokratske stranke, Jugoslavenske radikalne zajednice, Udružene opozicije i Jugoslavenske nacionalne stranke, pri čemu naglašava rascjep do kojih dolazi unutar stranaka u vezi s bezrezervnom podrškom Sporazumu te analizira suradnju tih stranaka i njihovih frakcija s udrugama i pojedincima koji zastupaju i promoviraju projekt „Srbi na okup“. Pristaše grupacije *protivnika reforme* i autore tog koncepta Regan prepoznaje u Društvu „Krajina“, Srpskom kulturnom krugu, Sokolu Kraljevine Jugoslavije i dijelu Srpske pravoslavne crkve. Neke od tih udruga („Krajina“) već od prosinca 1939. promoviraju ideju Velike Srbije kao jedinu relevantnu političku opciju za Srbe u Kraljevini Jugoslaviji. Autor uspostavlja semantičku distinkciju između *protusporazumske* i *protubanovinske* aktivnosti nekih političkih stranaka i udruženja te dijela vjerskih zajednica, prije svega Srpske pravoslavne crkve, pri čemu nisu vidljive samo programske razlike već i različit odnos prema postignutom Sporazumu.

Tako za autora *protusporazumske* stavove (dakle stavove protiv Sporazuma Cvetković-Maček) iznose one političke opcije koje se ne protive sporazumu između Hrvata i Srba, ali se protive postignutom Sporazumu Cvetković-Maček jer smatraju da nisu zadovoljena tri ključna uvjeta: 1. Sporazum nije potpisao pravi predstavnik srpskog naroda izabran na demokratskim izborima, jer to po njima Dragiša Cvetković nije; 2. u Banovini Hrvatskoj ne mogu se nalaziti „srpski krajevi“, a to jesu istočna i zapadna Slavonija, Bosanska Posavina, Banija, Kordun, Lika, sjeverna i južna Dalmacija kao i dijelovi Bosne i Hercegovine te 3. protive se tome da Banovina Hrvatska ima političku autonomiju. *Protubanovinske* stavove zastupaju stranke i udruženja koja se protive bilo kakvom osnutku hrvatskog autonomnog teritorija (ili bilo kojeg drugog nacionalno određenog autonomnog teritorija) u obliku nacionalne banovine u Jugoslaviji, odnosno oni koji se protive razbijanju načela nacionalnog jedinstva izraženog u integralnom jugoslavenstvu. Najjača protubanovinska i protusporazumska djelatnost bila je na području istočne Slavonije i Bosanske Posavine.

Autor se u knjizi ne bavi HSS-om jer, kako je naznačeno u podnaslovu knjige, njegovo je istraživanje usmjereno prema srpskoj politici u Banovini Hrvatskoj. U nekoliko potpoglavlja analizira programske razlike između HSS-a i SDS-a te međusobne odnose njihovih stranačkih ogranaka na terenu, osobito prije općinskih izbora 1940. Bili su uglavnom antagonistički unatoč slici sklada koji SDK prezentira „prema van“, odnosno prema drugim političkim akterima. Stručnim čitateljima (povjesničarima) svakako će biti zanimljivi dijelovi u kojima autor analizira način na koji SDS preuzima politički utjecaj među srpskim stanovništvom u Banovini Hrvatskoj, i to uz pomoć HSS-a kroz zajedničku koaliciju – Seljačko-demokratsku koaliciju – koja nakon uvođenja banovinske organizacije postaje jedina i isključiva vlast u Banovini Hrvatskoj. Da bi to i dokazao, autor je posegnuo za analizom izbornih rezultata općinskih izbora 1940. pokazavši da SDS i HSS politički dominiraju u Banovini.

Opseg, a osobito način obračuna s pristašama JRZ-a na terenu kao i nezadovoljstvo uspostavom nacionalno definirane banovine s tendencijom daljnje reforme države u pravcu stvaranja federativnih, nacionalno određenih jedinica, neriješeno pitanje prostornog obuhvata tih jedinica, nasilni ispadi Hrvatske seljačke zaštite (HSZ) na terenu, pridonose pojavi nezanemarivog broja pojedinaca, udruženja i političkih stranaka koje se opredjeljuju za društva, stranke i pojedince

koji promoviraju krilaticu „Srbi na okup“, kao energične protivnike Sporazuma te organizatore skupljanja potpisa za izdvajanje „srpskih“ kotareva iz Banovine. Regan smatra da se srpska politika u Hrvatskoj i Jugoslaviji vodi unutar tri ideologije (jugoslavenske unitarističke, jugoslavenske federalističke i velikosrpske), i to kroz četiri modela (integralistički, velikosrpski, federalistički i separatistički). Navedene podjele prepoznaje u aktivnostima političkih stranaka i udruženja sa srpskom odrednicom u imenu, ali i onih s jugoslavenskim predznakom na teritoriju Banovine Hrvatske među srpskim stanovništvom.

Za kraj treba utvrditi da je knjiga Krešimira Regana iscrpni analitički pregled položaja i utjecaja različitih političkih stranaka i ideologija među srpskim stanovništvom na teritoriju Banovine Hrvatske, ali i zaokružena analiza ideologija i političkih djelovanja svih stranaka koje su bile relevantne na državnoj i posebice banovinskoj razini. Knjiga je poticajna i onim čitateljima kojima povijest nije profesionalni izbor. Takav će čitatelj sigurno prepoznati mnogo paralela s hrvatskom, a osobito s bosansko-hercegovačkom ratnom stvarnošću devedesetih godina 20. stoljeća i „čudnim“ vojnim operacijama i odlukama.

Lidija Barišić Bogišić

Tom Gallagher, *Salazar: Dictator That Refused to Die*, London: Hurst & Company, 2020, 360 str.

Vladajući tom rubnom europskom zemljom od 1932. do 1968. godine, António de Oliveira Salazar presudno je obilježio portugalsku povijest 20. stoljeća. Pa ipak, unatoč nesvakidašnjem postojanju „diktature bez diktatora“, kako je Portugal tog vremena percipiran, u općim pregledima europske povijesti kao da je gurnut u stranu, a u hrvatskom kontekstu gotovo i potpuno nepoznat. Pisanju njegove suvremene biografije – s ciljem istraživanja kako su na kreiranje Salazarove ličnosti utjecali ekonomski, religijski i akademski okoliš, kako se i zašto uključio u svijet politike te kako je naposljetku podredio čitavu državnu politiku svojoj volji – posvetio se stoga škotski politolog i povjesničar Tom Gallagher, rezultate svog rada objelodanivši 2020. godine u knjizi *Salazar: Dictator That Refused to Die*. Podijeljena na petnaest poglavlja, knjiga kronološki prati Salazarov život od djetinjstva i mladosti do uspona na vlast, a potom i njegove državničke odluke i suočavanje s izazovima u unutarnjoj i vanjskoj politici, da bi na kraju završila poglavljem o političkoj ostavštini režima nakon njegova pada 1974. godine. S obzirom na to, poglavlja je moguće grupirati u nekoliko tematskih cjelina.

Prvu cjelinu, posvećenu Salazarovom životu do uspona na premijerski položaj, čine tri početna poglavlja. U prvom od njih, *The Boy from Vimieiro*, naglasak je stavljen na dvije razine razvoja – prvu čini razvoj Salazara kao osobe rođene i odrasle u ruralnom dijelu Portugala, u obitelji upravitelja imanja s energičnom majkom i fatalističkim ocem, dok drugu čini sažeta prezentacija društvenog stanja u onodobnom Portugalu, osiromašenom nasljedniku kolonijalnoga imperija iz prethodnih stoljeća, rastrganom između sukobljenih političkih frakcija monarhističke i republikanske orijentacije. U sljedećem poglavlju, *The Making of the Conservative*, Gallagher razrađuje spomenute akademske i religijske utjecaje na razvoj Salazarovog svjetonazora. Posebno važnu ulogu pritom je odigrao tada relativno nov socijalni nauk Katoličke Crkve, koji je budući diktator usvojio tijekom svog obrazovanja u sjemeništu. Uz to, s obzirom na Salazarovo odustajanje od svećeničkog poziva i upisivanje pravnog fakulteta 1910. godine, autor prati i njegovo postupno isticanje u sveučilišnim krugovima posvećenima ekonomskim pitanjima,

odnosno među konzervativnim misliteljima. Napokon, u posljednjem poglavlju te cjeline, naslovljenom *Scaling the Heights of Power*, Salazarov je daljnji životni put uklopljen u kontekst vojnog udara 1926. godine, nakon kojega je – uslijed potrebe novih vlasti da novostečenu kontrolu zadrže konsolidacijom nepovoljnoga ekonomskog stanja u zemlji – uslijedio Salazarov uspon među strukturama moći, krećući se tek od rada u Ministarstvu financija pa do kontrole nad potrošnjom svih resora vlasti, s dobivanjem premijerskog položaja 1932. godine kao vrhunцем. Salazarova ličnost pritom je rekonstruirana putem sačuvane korespondencije i sjećanja suvremenika, a pružen je i detaljan osvrt na njegove rane suradnike.

Sljedeća zamišljena cjelina počinje poglavljem *Salazar Constructs His 'New State'* koje predstavlja središnji dio knjige posvećen prezentaciji Salazarove političke ideje. Vodeći se mišlju o nužnosti „stvaranja Portugalca kakve Portugal treba da bi postao velik“, Salazar je kao izvor najvećeg broja dotadašnjih problema označio prijašnji liberalni sustav, odnosno zlorabe demokracije i politike općenito koje su ga karakterizirale. Smatrajući kako je stoga narodu i zemlji potrebna „politička detoksikacija“, novim ustavom iz 1933. godine u politički je život unio kombinaciju demokratskih i autoritarnih elemenata. Posebnu pažnju autor je posvetio uvođenju načela korporativizma u portugalsko gospodarstvo te prevlasti izvršne nad zakonodavnom vlasti, utjelovljenom u Nacionalnoj skupštini, odnosno jedinog dopuštenoj stranci, União Nacional. Unatoč određenim sličnostima s tadašnjim fašističkim režimima, Gallagher kroz čitavu knjigu pravi jasnu distinkciju između njih i Salazarovog režima. (Detaljnije o tome: Saša Vuković, „Je li portugalski diktator António de Oliveira Salazar bio fašist?“, *Heretica*, <http://heretica.com.hr/sasa-vukovic-je-li-portugalski-diktator-antonio-de-oliveira-salazar-bio-fasist>.) Na sličan način koncipirano je i sljedeće poglavlje, *The Art of Persuasion. Allies and Rivals Submit to Salazarism*, na čijim je stranicama analizirano uvođenje Salazarove paternalističke kontrole u niz sfera portugalskog društva. S obzirom na njegov konzervativizam, posebno se zanimljivom čini napomena kako su glavnu prijetnju Salazarovoj vlasti ipak predstavljali upravo desni, a ne lijevi pokreti. Osim osvrta na položaj Katoličke Crkve u portugalskom društvu, znatna je pažnja stoga posvećena Nacionalnim sindikalistima ili „plavokošuljašima“, portugalskom fašističkom pokretu, njegovom razvoju, djelovanju i konačnom gušenju. Naposljetku, u poglavlju *Portuguese Ruthlessness in the Struggle for Iberia* obrađen je portugalski politički položaj spram susjedne Španjolske zahvaćene građanskim ratom – od odbojnosti prema republikancima do oprezne potpore Francovim snagama, ali i nelagode zbog postojanja španjolskih imperijalističkih težnji prema pripajanju Portugala.

Stanoviti interludij u sadržaju knjige čini njeno sedmo poglavlje, *Salazar's Private World*. Opisujući njegove svakodnevne radne rutine, Gallagher je oslikao portret suzdržanog čovjeka koji je, unatoč političkoj moći, život proveo na granici asketizma, čak i pokušaj atentata 1937. godine poprativši tek usputnim komentarom i nastavkom namjeravanih aktivnosti. Diktatorova intima predstavljena je i putem njegovog platonskog odnosa s višedesetljetnom domaćicom, Marijom de Jesus Freire, odnosno prikazom rezidencije sa strogom podjelom troškova za državni donji i privatni gornji kat.

Razdobljem Drugoga svjetskog rata bave se sljedeća dva poglavlja – *Walking Europe's Neutral Tightrope, 1939-42* i *No Safe Harbour for Salazar or His Regime*. Nastojeći održati zemlju neutralnom usred najvećega sukoba u povijesti čovječanstva – što je zasluga koju su mu u kasnijim razdobljima priznavali čak i protivnici – Salazar je u tom razdoblju uspješno balansirao između postojanja nacistima sklonih krugova u zemlji i ograničene trgovačke suradnje s Hitlerovom Njemačkom te višestoljetnih prijateljskih odnosa s Ujedinjenim Kraljevstvom i prinudnog

popuštanja američkim zahtjevima. Gallagher se u spomenuta dva poglavlja posebno osvrće na odnos režima prema izbjeglicama iz zaraćene Europe (uključujući Židove), odnosno na napestosti oko pretenzija obiju strana na geostrateški važne portugalske Azore i druge prekomorske posjede. Također, ističe se opravdani Salazarov strah od rasta utjecaja vaneuropskih sila na situaciju u Europi. Osim vanjskopolitičkih pitanja, autor obrađuje i unutarnjopolitičko stanje u Portugalu, narušeno ratom uzrokovanom skupoćom i nestašicama, s rastom nezadovoljstva i masovnim uhićenjima kao posljedicama.

Preživjevši izmjene političke karte Europe 1945. godine, kroz prva dva mirnodopska desetljeća – kojima se bave sljedeća tri poglavlja knjige – Salazarov je režim doživio niz uspona i padova. Kao što naslov implicira, u prvom od navedenih poglavlja, *Low Spirits, 1945-52*, naglasak je stavljen na probleme nastale zanemarivanjem unutarnje politike tijekom svjetskog sukoba, kao i na nužnost pozicioniranja u novonastalom hladnoratovskom kontekstu. Nakon problematizacije odbijanja provedbe društvenih reformi putem kojih bi se ponovo uspostavio narušeni sustav socijalne pravde, a time i podrška režimu, kao i odbacivanja mogućnosti širokog prihvata Marshallovog plana uslijed straha od rasta vanjskog utjecaja na portugalsku politiku, sudjelovanja Portugala u osnivanju NATO-a 1949. godine autor prikazuje kao pristajanje na nužno zlo, potaknuto percepcijom Sovjetskog Saveza kao glavne prijateljice. Ipak, unatoč spomenutim problemima, u poglavlju *The Golden Afternoon of the Estado Novo, 1952-58* opisana je stabilizacija unutarnjeg stanja i vanjskopolitičkih odnosa koja je uslijedila. Baveći se dilemom oko izbora nasljednika, Gallagher Salazarovoj личности – premda nedemokratskoj, ipak naglašeno radinoj i vezanoj uz poštivanje zakona – suprotstavlja oportunističkim vođen ostatak portugalske elite. U ekonomskom pogledu razložena je poslijeratna usmjerenost na industrijalizaciju zemlje provedbom višegodišnjih *razvojnih planova*, dok se dio posvećen vanjskoj politici bavi skepsom oko europskih integracija i pokušajima otpora rastućim pritiscima oko dekolonizacije jačanjem ideje *luzotropikalizma*, odnosno plurikontinentalne portugalske nacije. No, u zadnjem poglavlju cjeline, *Torn Curtain 1958-61. Friends Desert the Regime and Enemies Strike*, autor se ponovo vraća starim problemima režima, ponajprije nezadovoljstvu generiranom sporošću ekonomskog oporavka i krutošću državne birokracije, ali i rastom percepcije Salazara kao gomilatelja moći; na kraju poglavlja Gallagher promišlja kojim je postupcima režim mogao izbjeći ili barem ublažiti takav razvoj situacije.

Nastavkom problema po režim bave se i pretposljednja dva poglavlja. Prvo od njih, *Contrasting Allies. Predatory America and Amenable France*, bazira se na kontrastiranju odnosa saveznika – Kennedyjevog SAD-a i de Gaulleove Francuske – prema Portugalu. Naime, razlaže autor, smatrajući brzu dekolonizaciju najboljim sredstvom sprječavanja širenja sovjetskog utjecaja u Africi, nova američka administracija nastojala je izvršiti snažan pritisak na Salazara u pogledu Angole i Mozambika, planirajući čak i državni udar kojim bi ga se zamijenilo suradnji sklonijim vodstvom. Nasuprot tome, portugalske su vlasti – uz francusku podršku – takvu politiku držale nepromišljenom, koristeći važnost Azora u kontekstu vrhunca Hladnog rata kao pregovarački adut te ističući ukorijenjenost kolonijalnih posjeda u portugalski nacionalni identitet. Obrada vanjskopolitičkih sukoba oko Afrike nastavljena je i u sljedećem poglavlju, *The Fading of the Light, 1964-70*, u kojem su prikazane posljednje godine Salazarove vladavine, obilježene porastom važnosti komunista u zemlji i postupnim gubitkom utjecaja na popunjavanje režimskih mjesta. Slabeći uslijed manjka energije potrebne za provedbu nužnih transformacija u suočenosti s rapidnom liberalizacijom i modernizacijom diljem svijeta, svoj je simbolični kraj režim doživio Salazarovim padom sa stolice i posljedičnim zdravstvenim problemima koji su napokon doveli

do njegove smrti 1970. godine. Paralelno s time autor prikazuje i uspon novog vođe Marcella Caetana na vlast te njegov pokušaj spašavanja režima preobrazbom *Nove države* u *Socijalnu državu*, s *evolucijom u sklopu kontinuiteta* kao geslom.

Na samom kraju knjige, služeći i kao njen svojevrsni zaključak, stoji poglavlje *The Afterlife of Salazar. Fifty Years of Controversy*. Nakon kratkog prikaza Portugala pod Caetanom, koji se profilirao kao *niti diktator niti demokrat*, odnosno osvrt na problem izostanka snažne političke ličnosti koja bi popunila prazninu nastalu Salazarovim odlaskom, Gallagher prati porast nezadovoljstva i zahtjeva za modernizacijom i demokratizacijom u zemlji, s padom režima 24. travnja 1974. i tek dijelom uspješnim pokušajem provedbe komunističke revolucije 1975. godine kao dvjema kulminacijama. Potom je pružen osvrt na političko stanje Portugala i tranzicijske teškoće od tih vremena do danas, da bi naposljetku bio sagledan Salazarov položaj u suvremenoj portugalskoj historiografiji, ali i javnom mnijenju, koje ga je 2007. godine proglasilo *najvećim Portugalcem u povijesti*. Posebno je zanimljiv sam kraj knjige, budući da u njemu višedesetljetni opstanak Salazarovog režima autor pokušava objasniti i izostankom političke volje za hvatanje ukoštac s problemima portugalskog društva tijekom 20. stoljeća, vidjevši u nastavku sličnog stanja i nakon 1970./1974. godine i jedan od uzroka suvremene portugalske prepuštenosti odlukama vodećih tijela Europske unije.

Pisana izrazito pitkim stilom, knjiga Toma Gallaghera *Salazar: Dictator That Refused to Die* sjajan je doprinos međunarodnom poznavanju osebujne ličnosti Antónija de Oliveire Salazara, čovjeka koji je Portugalom vladao poput diktatora, no istovremeno i u nekoliko navrata nudio svoje odstupanje s vlasti. Iako posvećena prvenstveno njemu kao osobi, s obzirom na njegovu višedesetljetnu ključnu ulogu u nacionalnoj politici, Gallagherova se knjiga zapravo dotiče gotovo cjelokupne portugalske povijesti 20. stoljeća, uklapajući u nju i čitav niz drugih režimskih ili proturežimskih ličnosti te odnosa s drugim europskim i svjetskim državama. Moguću monotoniju uzrokovanu naglašenim bavljenjem političkim temama pritom razbijaju povremeni odlomci posvećeni zanimljivostima iz Salazarove svakodnevice i međuljudskih odnosa koje je održavao, nudeći time uvid u pozadinu istaknutih procesa. Ipak, moguće je izdvojiti dvije mane knjige – u prvom redu, premda se sporadično spominju kroz čitav njen tijek, izostao je detaljniji osvrt na represije režima nad političkim protivnicima i na njihov broj, dok je s druge strane – govoreći o portugalskoj prisutnosti u Africi – propuštena prilika za osvrt na percepciju režima iz afričke (post)kolonijalne perspektive. No, i unatoč tome, Gallagherova knjiga ostaje važnim historiografskim doprinosom i snažnim poticajem za razmišljanje o budućnosti političke participacije u ideologijama i politikanstvom sve opterećenijem svijetu te je stoga za nadati se da će se uskoro pojaviti i u hrvatskom prijevodu.

Saša Vuković

Federico Tenca Montini, *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945-1954, Srednja Europa, Zagreb 2021, 209 str.*

Italija, taj naš „najveći i najmoćniji susjed“ (kako je u naslovu svoje knjige svojevremeno podsjetio nekadašnji hrvatski veleposlanik u Rimu Drago Kraljević) posljednjih desetljeća za hrvatsku politiku i kulturu kao da je ostala u sjeni Vatikana i suvremene vaticanologije (Inoslav Bešker, Silvije Tomašević, Ivica Maštruko itd). U politici sjećanja hrvatsko-talijanski odnosi uglavnom se spominju u kontekstu žrtava fašizma, okupacije i naravno – fojbi. Čitava pred- i posthistorija

tih odnosa je postala gotovo irelevantna. U Hrvatskoj danas gotovo da više nema pisaca i intelektualaca koji bi mogli ravnopravno komunicirati, pa i suživjeti se, s talijanskom sredinom kako su to kroz 20. stoljeće mogli primjerice Bogdan Radica, Vladimir Nazor, Frane Barbieri, Enzo Betizza, Predrag Matvejević itd. U javnosti nema više istaknutih pojedinaca koji bi nas živo obavještavali što se u „svjetovnoj“ Italiji misli, radi, govori, piše, a što bi moglo biti zanimljivo nama s ove strane Jadrana, pa i šire.

Slično je i u historiografiji. Hrvatsko-talijanske teme svedene su na status lokalnohistorijskih, onih koje teško prelaze Učku ili eventualno Banska vrata iznad Rijeke. Tim važnijom postaje nedavna pojava mladog povjesničara Federica Tence Montinija koji tu vrstu historiografske bilaterale teži reaktualizirati, osvježiti i vratiti u centar. Zahvaljujući njegovoj probitačnosti, dobrom poznavanju hrvatske sredine, kao i upornom inzistiranju na vlastitoj istraživačkoj agendi, njegova studija (pisana na temelju obranjenog doktorata) o Jugoslaviji i Tršćanskom pitanju u ovoj godini izazvala je već podosta pažnje u Hrvatskoj i regiji. U Italiji knjiga se pojavila pod neutralnim naslovom *La Jugoslavia e la questione di Trieste, 1945-1954* uz popratni minimalistički dizajn, no za hrvatsko tržište naslov je, marketinški mudro, promijenjen u *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945-1954*. dok je za naslovnicu odabrano platno Paje Jovanovića, odnosno Tita koji je, u pomalo napoleonskoj pozi, svoju zatvorenu šaku odlučno prislonio na mapu, sugerirajući tako nepokolebljivost u teritorijalnim zahtjevima, uključujući i one prema Trstu.

Na kraju Drugoga svjetskog rata situacija je na zapadnim granicama Jugoslavije bila sljedeća: Savezničkim ugovorom o miru (Pariz) potpisanim 1947. Jugoslaviji je pripao veći dio Istre. Ostatak je kao sporno područje uključen u Slobodni Teritorij Trsta koji je obuhvaćao 736 kvadratnih kilometara te bio podijeljen na dva dijela: manju Zonu A (Trst i okolica od Devina do Milja) pod angloameričkom, i veću Zonu B (kotari Buje i Kopar) pod jugoslavenskom vojnom i *de facto* civilnom upravom. Takvo provizorno rješenje predstavljalo je početak jugoslavensko-talijanskog spora koji će trajati godinama. U periodu od 1947. do 1954. diplomatske akcije radi pronalaženja konačnoga rješenja nisu prestajale. Među prvim ključnim prijedlozima bila je tzv. Tripartitna deklaracija (20. 3. 1948) u kojoj su vlade SAD-a, Velike Britanije i Francuske predložile prepuštanje cjelokupnog spornog teritorija talijanskoj upravi, što je za Jugoslaviju bilo neprihvatljivo. No stanje na terenu bilo je takvo da je u danom periodu u zoni A jačao talijanski utjecaj, a u zoni B jugoslavenski. Ipak, tršćansko pitanje dobar je ogledni primjer kako se teritorijalni i politički sporovi često udaljavaju od realnog stanja na terenu, kako se koriste u širim sukobima i odmjerenjima snaga, naročito među velikim silama.

Naposljetku, i Jugoslavija i Italija tršćansko pitanje su koristile za svoje unutarnje potrebe. Jugoslavija je u jednom trenutku smatrala da bi Italiji, u najboljem slučaju, mogao pripasti sam grad Trst, bez zaleđa, uz usku obalnu poveznicu s Italijom. Naravno, ta stajališta su stalno evoluirala. Tijekom 1952. prijedlog Jugoslavije bio je „kondominij“, zajednička jugoslavensko-talijanska uprava STT-a, svojevrсна tampon zona koja bi za Jugoslaviju politički bila prihvatljivija zbog straha od Zapada. Tenca Montini u tome primjećuje i prve obrise politike nesvrstanosti. Autor i inače spretno isprepliće multikauzalnu prirodu tjeka i rješavanja tršćanskog pitanja, mnoge faktore od unutaritalijanskih i unutarjugoslavenskih potreba konsolidacije poslijeratnih režima, kad su i jugoslavenski komunisti i talijanski demokršćani morali podjednako dokazivati svoj patriotizam, pa do hladnoratovskih utjecaja, 1948. i jugoslavensko-sovjetskog raskola, kao i Korejskog rata 1951. Dobro je prikazano i trenje tzv. stare diplomacije, tj. prijedloga rješenja o uspostavi Slobodnog Teritorija Trsta što je podsjećalo na neka ranija rješenja nakon Prvog svjetskog rata – Danzig (Gdanjsk) ili Memel (Klaipėda) – i novih diplomatskih i političkih momenata koje je donio hladnoratovski kontekst.

Tako autor podsjeća i na pomalo zaboravljeni „partijski“ sporazum Tito-Togliatti iz 1946, prema kojem bi Jugoslavija ustupila Italiji Trst u zamjenu za Goriziju, u vrijeme kada su komunističke partije bile važni (para)državni i internacionalni entiteti. Takav dogovor bio je naizgled dobar za Jugoslaviju, no Tenca Montini možda i nije dovoljno naglasio koliko je to zapravo, umjesto uspjeha, bio promašaj i za jugoslavenske i talijanske komuniste. Jugoslaviji je bitno umanjio šanse da bi ikada mogla dobiti Trst, a talijanskim komunistima smanjio podršku talijanske javnosti. To je najbolje ilustrirao tadašnji talijanski ministar vanjskih poslova, ujedno i socijalist, Pietro Nenni ironično prokomentiravši da tim sporazumom „Tito odustaje od nečega što još nema, da bi zauzvrat dobio nešto što je već talijansko“. Ipak, sporazum Tito-Togliatti, a paralelno s njim i Tito-Dimitrov (Bledski sporazum, 1947), značili su tim vođama, naročito Titu, impuls njihove neovisnosti, posebno od Moskve, i upražnjenje velikih ambicija, u ovom slučaju Jugoslavije kao potencijalnog hegemonu u sklopu neke projicirane Balkanske federacije. Pretenzionozno govoreći, Tito i Togliatti tim su sporazumom anticipirali nesvrstanost i eurokomunizam.

No veliku ambiciju 1948. će zamijeniti veliki šok i ekskomunikacija Jugoslavije iz istočnog lagera. Ipak, u trenutku najveće slabosti rađao se zametak buduće snage. Ubrzo, spor Jugoslavije i Italije postao je praktički spor dviju članica NATO pakta. Jedne punopravne (Italije) i jedne indirektno pripojene (Jugoslavije) preko Mutual Defense Assistance Act programa sa SAD-om 1951., a potom Balkanskim paktom s Grčkom i Turskom iz 1953. Ipak, suvremeni hladnoratovski kontekst nije mogao poništiti stare animozitete, problematičnost odnosa sa susjedima, povijest bolesti koja uvijek nadilazi pitanje hladne političke pragmatike, pa i ideologije. Ova knjiga se doduše ne bavi čitavim historijatom južnoslavensko-talijanskih odnosa, ali povremene dijakronijske refleksije ne bi ništa posebno oduzele njenoj narativnoj strukturi, no ona je ipak fokusirana na konkretno vrijeme, mjesto i problem.

Važan je njen zaključak kako su zapadne sile prolongirale rješenja tog pitanja, jačajući time talijanski nacionalizam (protukomunizam), i ujedno ekvilibrirajući s Jugoslavijom kako bi koristile njenu šizmu i raskol sa Sovjetima. No i Jugoslavija je različitim prijedlozima komplicirala pregovore, iako je cijelo vrijeme ono najjednostavnije rješenje – zonalna podjela – izgledalo i kao najizglednije. No „vrag“ je stalno prebivao u detaljima, korekcijama, trenutnim okolnostima, rokovima itd.

Naposljetku, donekle povoljni uvjeti stekli su se dolaskom Eisenhowerove administracije (John Foster Dulles) i njenog strožeg pristupa Jugoslaviji, što je u kombinaciji sa smrću Staljina značilo povratak ravnoteže u međunarodne odnose. Prema autoru, Jugoslaveni su se još u proljeće-ljeto 1953. nadali da postoji mogućnost da zona A ne bude konačno talijanska, ali i s dalje maglovitom alternativom o jugoslavensko-talijanskom suupravljanju ili neutralnosti, no koja bi s vremenom naginjala jugoslavenskom uplivu. Naposljetku, ističe autor, Jugoslavija je u zadnjoj fazi 1953.-1954. Trst koristila za očuvanje imidža vlastite neovisnosti, uz utješnih nekoliko četvornih kilometara iz Zone A, pored zone B koju je Jugoslavija ionako kontrolirala, te za izvlačenje ekonomske pomoći od Zapada. Nakon još jednog dramatičnog zaoštavanja pitanje Trsta konačno je riješeno 1954. Tršćansko pitanje bila je velika jugoslavenska diplomatska škola, ono je ogolilo tenziju koja je stalno postojala i koja je Jugoslaviju i Tita gurala prema nalaženju puta izvan luđačke košulje puke neutralnosti, stiješnjivosti između Zapada koji drži samo do jugoslavenskog antisovjetizma i istočnog Velikog brata koji trajno nastoji stvari vratiti na staro, a Jugoslaviju ponovno uključiti u lager. Neće proći dugo, 1956. na Brijunima će se susresti Tito, Nehru i Naser. Time je otpočela nova etapa u povijesti jugoslavenske vanjske politike i Pokreta nesvrstanih.

Na kraju, jedini ozbiljniji metodološki prigovor koji se knjizi može uputiti je taj da autor, svjesno ili nesvjesno, preskače dio novije literature o ovom pitanju, primjerice studije Bojana Dimitrijevića, *Bitka za Trst 1945.-1954.* (2014) i Diega Gona, *Il problema di Trieste 1945-1954.* (2004), opsežni članak (također nastao na temelju doktorske disertacije) Budislava Vukasa, „Tršćanska kriza u prijelomnom vremenu prve polovice 50-ih godina XX. stoljeća: Diplomatsko-političko i državnopravno razmatranje“ (2007), a s obzirom da je već naslovnica usmjerena na političku osobu Josipa Broza trebalo je makar konzultirati *Titov tajni imperij* Williama Klingera i Denisa Kuljiša (2019), knjigu koja na osebujan način tematizira upravo Titovu transnacionalnu mrežu „od Olimpa do Pirineja“. Naposljetku, i ovaj sugestivni dvojac je, na svoj nekonvencionalni način, došao do sličnih zaključaka kao i Tenca Montini o tome kako je jugoslavenska vanjska, a ne unutarnja, politika bila ključ spora sa Sovjetima, dok je utjecaj na Italiju bio krajnji cilj i domašaj balkanskog komunističkog (inter)nacionalizma. Čitavom tekstu ne bi škodilo ni zrno soli koje bi mu osiguralo primjerice referiranje na Claudia Magrisa i Angela Aru (*Trst: identitet granice*, 1987) za koje je Trst najvažniji kao provodnik preko kojeg je talijanska kultura prožeta njemačkom, židovskom i slavenskom, upravo srednjoeuropskom sastavnicom. No ovo je ipak prije svega koncentrirana diplomatska povijest Tršćanskog pitanja. Ekonomija, kultura, ideje i mentalitet ovdje nisu predmet naročitog bavljenja. Knjiga je dakle, premda ne preobimna, ipak dovoljno sadržajna, višestruko stručno relevantna i potrebna.

Federico Tenca Montini čini se kao komunikacijski i istraživački talentiran povjesničar, stoga je za nadati se da će nastaviti s produbljivanjem vlastitih interesa, slobodnim i hrabrim tumačenjem neuralgičnih tema, a možda i otkrivanjem nekih manje poznatih ili zaboravljenih *locusa* iz naše zajedničke hrvatsko-južnoslavensko-talijanske povjesnice, te da će kao pojedinac biti trajna i stabilna veza između naših dviju (a zapravo više od jedne, manje od dviju) kultura i historiografija.

Marino Badurina

Kontinuiteti i inovacije. Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi – Kontinuiteti i inovacije, Pula, 26-28. rujna 2019, uredile Anita Buhin i Tina Filipović, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula 2021, 255 str.

Zbornik *Kontinuiteti i inovacije* svjedoči, s jedne strane, o kontinuitetu održavanja sada već prilično etabliranog međunarodnog znanstvenog skupa *Socijalizam na klupi*, kao i o kontinuitetu objavljivanja zbornika radova koji su iz njega proizlazili. S druge strane, ovaj je zbornik još jedan pokazatelj da se istraživanje socijalističke Jugoslavije u potpunosti etabliralo u proteklih dvadesetak godina – tijekom 2000-ih i 2010-ih godina – u historiografijama država proizašlih iz nje, dakako uz razgranatu međunarodnu historiografiju. Tom etabliranju svakako su doprinijeli i još uvijek doprinose skupovi *Socijalizam na klupi* te publikacije Centra za povijesna i kulturološka istraživanja socijalizma Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli.

Osim što na temelju spomenute dvadesetljetne produkcije možemo već iznositi tematske preglede tog istraživačkog područja (kao što je to 2019. primjerice učinio Igor Duda u radu „Društveno i svakodnevno u istraživanju povijesti socijalističke Jugoslavije: mapiranje područja i tema“ u zborniku *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive*), moguće je primijetiti i recentne inovacije koje se u njemu događaju. Tako i zbornik *Kontinuiteti i inovacije*

pruža uvid u to koje se dosad afirmirane teme produbljuju i proširuju, a koje otvaraju kao nove – zajedno sa zamjećivanjem novih generacija mladih istraživačica i istraživača iz više nacionalnih, regionalnih i međunarodnih historiografija – kao i prepoznavanje ako ne uvijek novih tema, onda svakako određenih novih generacijskih senzibiliteta koji se unose u već postojeće teme.

U Zborniku se naime obrađuju raznolike teme iz – općenito govoreći – društvene, kulturne, političke i ekonomske povijesti jugoslavenskog socijalizma, zatim povijesti sjećanja i pamćenja, rodne povijesti i povijesti svakodnevnice te niz podtema unutar njih i nekih drugih teorijsko-metodoloških pristupa. I dok je povijest turizma u socijalizmu istraživana, ovdje se proširuje omladinskom komponentom (Nikola Baković, „Upoznaj domovinu dok još uvijek postoji. Ferijalni turizam u Jugoslaviji između solidarnosti i solventnosti“, str. 1-27). Povijest nogometa afirmirana je tema iz povijesti sporta u socijalizmu, a ovdje se otvara društveno-kulturna povijest (post)jugoslavenske košarke (Goran Krnić i Marko Zubak, „Uvod u društveno-kulturnu povijest (post)jugoslavenske košarke“, str. 53-79). Povijest izdavaštva u socijalizmu i tranziciji (Anne Madelain, „Izdavači u postjugoslavenskom prostoru: nasljeđe, kontinuitet i pamćenje“, str. 181-204) nova je tema, dok teme historiografije (Dora Kosorčić, „Kako se povjesničari sjećaju – slom socijalizma u hrvatskoj historiografiji“, str. 129-152) te udžbenika političke ekonomije (Dimitrije Birač, „Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenskom udžbeniku političke ekonomije“, str. 105-128) i udžbenika domaćinstva (Lea Horvat, „Od „doživotnog strogog zatvora“ do kućanskih poslova „bez velikog napora“: reformiranje jugoslavenskog domaćinstva u 1950-ima i 1960-ima“, str. 29-52) možemo okvirno povezati i s novom poviješću znanosti i znanja, kao recentnim područjem u usponu. Kultura sjećanja i pamćenja (spomenuti rad Dore Kosorčić, zatim Jelene Đureinović, „Nasleđa antikomunizma: kontinuiteti i transformacije politike sećanja od kasnog jugoslavenskog do postjugoslavenskog perioda“, str. 205-226, kao i Tamare Petrović Trifunović i Ivane Spasić, „Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti i iskrivljenja“, str. 227-250) itekako je istraživano područje, koje se ovdje međutim nastoji dodatno produbiti, odnosno proširiti, primjerice kvantitativnim istraživanjem stavova novih generacija studenata.

Pritom autorice i autori u Zborniku jugoslavenski slučaj promatraju u određenoj mjeri kao dio širih globalnih procesa i u svoje radove uključuju međunarodnu literaturu o njemu ili usporedivim slučajevima te socijalizmu općenito. Zbornik stoga omogućava nadilaženje gledišta samo iz jedne nacionalne historiografije. O tome u svom radu piše Dora Kosorčić koja ukazuje na stručne konzekvence kroatocentričnosti u prikazu povijesti socijalističke Jugoslavije i socijalizma u sintezama hrvatske historiografije. I dok se, kako ističe, navedene sinteze zasnivaju uglavnom samo na političkoj povijesti i tradicionalnim izvorima, u Zborniku je to svakako drugačije, s obzirom da sadrži društvenu, odnosno društveno-kulturnu povijest u svojoj širini – ne zaobilazeći dakako političku povijest – i s izvorima u rasponu od partijskih dokumenata, tiska i udžbenika preko igranih i dokumentarnih filmova do komemoracija i iskaza studenata i izdavača.

Tom prilikom se dakako otvara pitanje koliko raznovrsnost tema i širina metodoloških pristupa vidljiva u postojećoj literaturi o socijalističkoj Jugoslaviji, pa tako i u Zborniku, znači osim tematske i metodološke pluralizacije ujedno i daljnju fragmentaciju te ostaju li time u drugom planu tzv. velike teme, kako to neki vole istaknuti. Možemo to s jedne strane i tako gledati te zaista ne treba izbjegavati i tzv. velike teme političke povijesti. S druge strane se i na tzv. malim temama itekako vide velika politička previranja (kao što se u radu Lee Horvat napominje da su i izložbe stanovanja i domaćinstva na globalnom planu bile u službi Hladnog rata). Dapače, i te su teme važne u tom smislu jer pokazuju koliko je politički utjecaj bio duboko zastupljen u svim područjima, od sporta i turizma do kućanstva i obiteljskog života.

Iznimno su sugestivni primjeri na lokalnoj razini (primjerice o komunistima i religioznosti u Bosni i Hercegovini o čemu piše Dejan Segić u radu „Komunisti na periferiji: između socijalističke ideologije i tradicionalizma“, str. 81-103) koji ilustrativno pokazuju kako se na mikrorazini prihvaćaju, odnosno odbijaju šire ideološke smjernice te ukazuje na njihov ograničeni doseg ili čak neuspjeh. Zbog toga je naizgled mala tema na lokalnoj razini zapravo ključna za vrednovanje stvarnih posljedica velikih političkih tema. Konačno, i na tzv. malim temama itekako se prelamaju velike teme poput socijalizma i modernosti ili samog socijalizma (kao u spomenutom radu Dimitrija Birača o udžbenicima političke ekonomije). Na uvjetno rečenim malim temama neizbježno su prisutna velika pitanja klase i roda, nejednakosti i emancipacije, nacionalne i socijalne problematike – sva dakle ključna pitanja i problemi socijalističke Jugoslavije i njezina stvaranja i raspada. Posebno se to vidi u okolnostima velikih prijeloma i tranzicija kada nema društvenog područja koji nije njima obuhvaćen. Treba spomenuti i da je dio autora i autorica u podtekstu svojih radova kritički angažiran oko pitanja nacionalizma, kao i rodne i socijalne nejednakosti.

Prostorno, radovi obuhvaćaju povijest socijalističke Jugoslavije s naglaskom na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, dijelom i Sloveniju, a uključuju i SSSR te u određenoj mjeri Mađarsku i Čehoslovačku i različite komparativne reference. Naravno, kao što Anne Madelain u svom radu ističe da će u daljnjem istraživanju nastojati obuhvatiti što više zemalja bivše jugoslavenske federacije, tako bi i za znanstvene skupove *Socijalizam na klupi* i pripadajuće zbornike bilo važno – što međutim nije uvijek jednostavno postići – uključivati i povijest Crne Gore, Sjeverne Makedonije i Kosova te njihove perspektive na socijalističku Jugoslaviju.

Vremenski aspekt je posebno važan za ovaj zbornik koji uostalom u svom naslovu ima riječi *Kontinuiteti i inovacije*. Gotovo svi su se radovi – često već i u samom naslovu – uhvatili u koštac s velikim pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta te njihovom dinamikom i međuodnosom. Time se naravno produbljuje razumijevanje socijalističke Jugoslavije i odnosa prema njoj i njezinom nasljeđu, kao i onoga što joj je prethodilo. U tom smislu se radi o pogledu na socijalističku Jugoslaviju u dužoj perspektivi 20. stoljeća, pri čemu se u nekim prilikama to širi i na kraj 19. i početak 21. stoljeća. Proširena kronološka perspektiva u radovima najčešće se ipak odnosi – u jednom pravcu – na međuratno razdoblje, a zatim – u drugom pravcu – na 1990-e i 2000-e godine. Neki radovi idu u oba vremenska smjera proširenja rasprave o socijalizmu, dok primjerice Oszkár Roginer („Dis/kontinuiteti mađarske lokalne štampe u (post)Jugoslaviji: uređivačke politike i svetovi manjinske umetnosti“, str. 153-180) zahvaća stogodišnji period.

Pri tome su u pitanju zadržani ili napušteni kontinuiteti jugoslavenskog socijalizma s razdobljem između dva svjetska rata, kao i zadržani ili napušteni kontinuiteti sa socijalizmom u postsocijalizmu. Pitanje što zadržati, a što odbaciti kako u socijalizmu tako i nakon njega nije naravno bilo samo pitanje prilagođavanja novim okolnostima nego je gotovo uvijek imalo i jasnu političku pozadinu. Tom prilikom su neki akteri, s jedne strane, naglašavali diskontinuitet iako je bio prisutan i nezaobilazan kontinuitet, odnosno, s druge strane, isticali su kontinuitet iako je zapravo bila riječ o izraženom diskontinuitetu. Sačuvati i nastaviti ili odbaciti i napraviti rez bilo je političko pitanje. To je vidljivo iz više radova, primjerice u onima u kojima se govori o politički obilježenoj sintagmi „ostaci prošlosti“ u socijalizmu (u radovima Dejana Segića i Dimitrija Birača) ili pak javno isticanim kontinuitetima ili diskontinuitetima u odnosu prema socijalističkoj Jugoslaviji i njezinoj tradiciji u postsocijalističkoj Srbiji (u radovima Jelene Đureinović te Tamare Petrović Trifunović i Ivane Spasić). Zbog toga je potrebno ne samo prepoznati kontinuitete i diskontinuitete nego ići i korak dalje te uvidjeti kako ih se upotrebljava i s kojim ciljem. Kako je to navela u svom radu Anne Madelain spominjući „reaktualizaciju nasljeđa s obzirom na današnje potrebe“.

Stoga nije dakle riječ samo o dinamici kontinuiteta i diskontinuiteta – „nestajanje starog i nastajanje novog“ (Dimitrije Birač) – o kojem govori većina radova u Zborniku, već možemo štoviše govoriti i o politikama kontinuiteta i diskontinuiteta. Složenost i duboke smjene kontinuiteta i diskontinuiteta kroz 20. stoljeće, u različitim oblicima i na raznim primjerima, kao što su primjerice „biografski kontinuiteti onkraj institucionalnih raskida“ (Anne Madelain), potvrđuju napomene Paula Connertona iz knjige *Kako se društva sjećaju* (2004) da nema nikad apsolutno novih početaka i da svi počeci neminovno sadrže određeno sjećanje. Ti su aspekti možda mogli biti dodatno problematizirani u „Uvodu“ (Anita Buhin i Tina Filipović, str. V-IX) – uz ono što je u njemu o tome već navedeno – napose na temelju toga kako su spomenutim pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta pristupili autori i autorice u svojim radovima.

S tim u vezi moguće je primijetiti da radovi u Zborniku u pravilu koriste termin kontinuitet, ali ne i termin inovacija. Umjesto njega uglavnom upotrebljavaju pojmove poput diskontinuitet, a zatim i transformacija, prekid, prekretnica, iskrivljavanje. U svojim slučajevima kojima su se bavili, autori i autorice u Zborniku očito su se manje susretali s primjerima inovacije u smislu originalnog nadograđivanja i unapređivanja, a više s onim što je predstavljalo diskontinuitet i rez, stoga nisu koristili pojam inovacije i oprimirali ga na načine na koje su to činili s pojmovima kontinuiteta i diskontinuiteta. To pitanje odnosa naslova zbornika *Kontinuiteti i inovacije* i radova u njemu vjerojatno je nešto na što je moguće dati određenu kritičku primjedbu, odnosno možda je moglo biti predmetom dodatnog obrazloženja u spomenutom „Uvodu“, uz ono što je u njemu već navedeno o tome. Uz tu načelnu napomenu, poneku manju napomenu ili sugestiju zasebno sam kao recenzent knjige uputio autorima radova i urednicama Zbornika.

Zaključno rečeno, deset odabranih radova u ovom dobro ukomponiranom zborniku doprinos je daljnjem etabliranju kreativnog istraživanja jugoslavenskog socijalizma, kao i produbljanju i proširivanju već afirmiranih tema ili pak uvođenju novih. Daljnje značenje Zbornika je u unošenju novih generacijskih senzibiliteta mladih autora i autorica koji su regionalno i međunarodno orijentirani, što predstavlja uvijek dobrodošlo širenje zadanih granica nacionalnih znanstvenih sredina i njima pripadajućih povijesti. Njihovi radovi snažno su uronjeni u društveno-kulturnu povijest te uz stalno prisutnu političku povijest otvaraju pitanje međuodnosa tzv. malih i velikih tema jugoslavenskog socijalizma. Teme kao što su turizam, kućanstvo, sport, religija, udžbenici i znanje, tisak i izdavači, kultura sjećanja i politika pamćenja sadrže u sebi sve ključne procese socijalističke Jugoslavije i njezina uspona i pada. U njima se ogleda snaga tradicije u koju je oštro zasijecao socijalizam, kao i postsocijalistička tranzicija koja je pak snažno lomila socijalizam. Na djelu su bili ne samo mnogi povijesni kontinuiteti i diskontinuiteti nego i politike njihova prisvajanja i odbacivanja vođene točno određenim političkim ciljevima koji se i dalje neprestano transformiraju u skladu s izmijenjenim okolnostima. U tom smislu je pitanje odnosa prema socijalističkoj Jugoslaviji i dalje na dnevnom redu – i još će dugo biti – kako u društveno-političkom tako i znanstveno-stručnom pogledu. Zbog toga spomenuta problematika ne prestaje kontinuirano privlačiti inovativne autore i autorice. O tome ilustrativno svjedoči i ovaj zbornik čiji naslov *Kontinuiteti i inovacije* – kao i njegov stručni doprinos – podsjećaju na važnost držanja kontinuiteta inovacija u istraživanju jugoslavenskog socijalizma.

Branimir Janković